

УДК 821.512.154-13.07

ЕР-ТОШТЮК Киргизький народний епос

Художній віршований переклад українською мовою:

Володимир Нарозя

Українське товариство Киргизької Республіки «Берегиня», Киргизстан

Науковий коментар:

Микола Васьків

Київський університет імені Бориса Грінченка

вул. Тимошенка, 13-Б, м. Київ, 04212, Україна

 <https://orcid.org/0000-0003-3909-1213>

m.vaskiv@kubg.edu.ua

СКАЗАННЯ ОДИНАДЦЯТЕ

**Четверта мандрівка Ер-Тоштюка. Темрява, мла,
вогонь. Підземний світ і його мешканці:
Мамит¹, що оббігає землю; Мамит, що слухає землю;
Мамит — легкий, як смерч;
Мамит, що бачить крізь землю.
Чотири Мамити стають друзями Ер-Тоштюка**

Потрапив в інший світ Тоштюк,
Потрапив в темряву Тоштюк,
У замогильну глибину,
На дно криниці впав Тоштюк.
У яму, світла в ній нема,
Немає сонця, — впав Тоштюк.
У прірву, в ній живе лиш тьма,
У грішний хаос впав Тоштюк.
Повзе покровом чорна мла —
Стіною чорна мла зроста...
Крізь млу ступає ледь Тоштюк,
А разом з ним і Чалкуйрук.

А спереду — клубочить пар,
В шумливий пар упав Тоштюк,
За паром йде пожежі вал,
В горючий дим упав Тоштюк.
Дороги звідкіля нема —
Біда, біда! — упав Тоштюк,
У пекло, в нім братів нема,
У море зле — упав Тоштюк!

А їх слідами мла повзла,
Як скло, м'яка й рідка була,
Давила горло, як змія,
Сичала, як змія, вона.
Вогонь язиком виривавсь,
Нестямно вогонь розгоравсь,
Яскравістю зір осліплав,
Вогонь там одвіку палав!

Ти, бідний, бідний Ер-Тоштюк,

У пекло опустивсь яке!..
Як добре те, що Чалкуйрук
В біді з тобою поруч йде!..
Скакун — дарунок Кенджеке,
Крізь темряву й вогонь пройде,
В мішку у тебе — кулазик,
Повернеш сили, як з'їси!

Мла відповзла. Питьма зійшла.
І як пощез червоний вогонь...
Рівнина сіра пролягла —
Гладесенька, долоня немов.
А край рівнини поблизу,
Як тьобетейка², круглий горб,
Вбирає небо жовтизну
Від пилу жовтого кругом...
Там крук нікуди не летить,
Там крук ніколи не кричить.
Примарний, голий, дивний світ,
Нехай би десь подівся він!..

А крізь отой поживклий пил —
На вітрі ніби б'є ковил,
Істота чудернацька якась.
Не втямиш — дійсно то чи міраж...
«Що ж, — сказав батір Ер-Тоштюк, —
Подружусь, якщо буде друг,
А як ворог — ворога вб'ю,
Загартую міць у бою!»

Поближче підійшов, глядить:
Істота на горбку сидить,
Іще не бачена людьми,
Іще не чувана людьми;
У неї кругла голова,
І гола повністю вона.
Казан мов, кругла голова,
А шия, мов аркан, тонка,
На шиї жорночко висить,
Чомусь мигтить істота ця.

¹ *Мамит* — ефемерний друг, що живе в підземному світі.

© В. Нарозя (переклад), 2021
© М. Васьків (коментар), 2021

² *Тьобетейка* — чоловічий головний убір.

Поверне руки — й ввєрх стрибок,
Поверне ноги — й вниз стрибок,
Пісок у гору підійма
(Вертлява дзига так кружля),
Все скаче ввєрх і скаче вниз...
«Гов, стрибунчику, зупинись
Хто ти вб́рог чи друг, скажи? —
Окликає його Тоштюк, —
Якщо друг, то зі мною здружись,
Чісту правду відкрий, як друг!»

Глядіть істота на Тоштюка,
І так до нього каже вона,
Ще небачена людьми,
Ще нечувана людьми:
«Я — великий бігун Мамит,
Я — великий стрибун Мамит,
Оббігаю я світ земний,
Дясягаю я зір, Мамит.
Привела тебе Джелмогуз
В царство темряви і вогню.
Я тебе, Ер-Тоштюк, боюсь,
І коня твого теж боюсь:
Вперш людина земна така
В підземелля чомусь прийшла!

Якщо ти мене не уб'єш,
То в мені підмогу знайдєш —
Із людей ніхто і ніде,
Із чудовиськ і звірів теж,
Мене ріссю не обженє.
Я за вітер прудкіш біжу,
І від звуку прудкіш біжу,
І від світла прудкіш біжу, —
Я тобі, Тоштюк, прислужу,
Я з тобою здружусь, Тоштюк.
Таїни мої лиш збагни,
І мене в бігуни візьми!»

І йому відповів Тоштюк:
«Друг мені ти — й тобі я друг,
Горє й радість — тобі й мені,
Душі разом, а смерть навпіл.
Руки стиснувши тут, Мамит,
Ми подружимося, Мамит.
Семиденний зміряєм світ
Швидконогим кроком, Мамит!»

Рівніною Тоштюк поскакав,
А поруч з ним Мамит почухрав.

Він знов прямий утримує шлях,
Знов виростає горб на очах.
Ввижався темно-сірим горб
В якійсь червоності, такб́ж
На тубетей був схожий він,
Й на тому сірому горбі
Чийсь порух у червоній тьмі.

Тоштюк підїхав та й глядить:
Істота на горбку лежить,
І вухом круглим до землі

Притулиться, і через мить
Навколішки лєдь відповзе,
І лівим вухом до землі
Притулиться, і полежить,
І в інше місце знов повзе.
Мов землю слухає вона,
Мов обрїй слухає вона...

Окликає її Тоштюк:
«Гов, слухачу! Ти — ворог чи друг?
Якщо друг, то зі мною здружись,
Чісту правду мені розкажи!»

Глядіть істота на Тоштюка,
І так до нього мовить вона,
Ще небачена людьми,
Ще нечувана людьми:
«Той, що в́уха мордує, — Мамит,
Що коріння з'їдає, Мамит,
Все на світі підслухаю я,
Той, що слухає землю, — Мамит.
І почув я, що Джелмогуз,
Привела нам богатиря.
Я тебе, Ер-Тоштюк, боюсь,
А боятись такого — дарма!

Кращий ти від усіх людей,
Ти опору в мені знайдєш —
Вухо притулю до землі,
І розкаже мені воно все.
Дєсь лєдь-лєдь задзюрчить потік,
Шурхне-но пісок, хрусне лід,
Вітерець ворухне гіллям —
Захід, північ, південь і схід,
Вздвж і вб́перек вся земля
Будє чутна мені й тут, і там,
Я звісткі всі тобі передам.

Буду чутним я вухом твоїм.
Буду гострим я слухом твоїм,
Таємниці мої лиш збагни,
І мене із собою візьми!»

І йому відповів Тоштюк:
«Друг мені ти — й тобі я друг,
Горє й радість — тобі й мені,
Душі разом, а смерть навпіл.
Руки стиснувши тут, Мамит,
Ми подружимося, Мамит.
Нам відкриєтсья всєнький світ,
Той, що вчує слухач Мамит!»

Він знб́ву їде шляхом своїм,
Йдуть двá Маміти поруч із ним.

А їм стрибá назустріч щось —
За горщик б́льше на вершок,
Цвірчить воно, немов цвіркун,
Пищить — прислухався Тоштюк
(То чоловічка пискіт був):
«Я твій друг, я такб́ж Мамит!
Я найлєгший, як смерч, Мамит,

Я різючий, як меч, Мамит,
Вію разом з повітрям я,
Легкості не втрачаю я,
І хоч де проникаю я,
Втаємничене знаю я.
Силу з розумом ти зв'яжи,
Пошануй мене добре ти,
Чим тобі знадоблюсь, збагни
І з собою мене візьми!»
І йому відповів Тоштюк:
«Друже, ти відтепер мій друг,
Горе й радість — тобі й мені,
Душі разом, а смерть навпіл.
Здружимося в боротьбі зі злом,
Разом подолаєм його!»

Він знову їде шляхом своїм,
Йдуть три Мамити поруч із ним.

А навстріч мов гора вироста,
Велика й богатирська якась.
То був заввишки хмар батир,
Був величезним він і вшир,
Вилася борода кільцем,
Вміщалося око поміж брів,
Ним наскрізь бачив землю він:
Все разом що і що узбіч,
Він бачив захід — бачив схід,
Біг вуханів, орлиці лет,
Міг бути, як Тоштюк, вождем.
Потис він руку Тоштюку
І бути другом присягнув.
«Вздовж і впоперек землю всю
За хвилиночку роздивлюсь,
Роздивлюсь і захід, і схід.
І про все тобі доповім,
Буду оком я пильним твоїм,
Буду другом я добрим твоїм,
Ти зі мною розгедиш, Тоштюк,
Неба коло й земну глибину.
Таємниці мої лиш збагни
І мене із собою візьми!»
Так довірливо промовляв
Той, що землю бачить, Мамит.
Ер-Тоштюк його обійняв
І собі за товариша взяв...

Батір Тоштюк — славетний, він
З'явився для див пречудно в світ.
І серед всіх істот земних,
І серед всіх істот пільми,
І серед зоряних шляхів
Завжди знаходив друзів він.
Великим чоловіком був,
Знав таємниці рік і гір.
Всю кулю обійшов земну
Киргизів син, батир Тоштюк.
Він знову їде шляхом своїм,
І четверо Мамитів — за ним.

СКАЗАННЯ ШІСТНАДЦЯТЕ

*Кок-Доо посилає зятів на пошуки лошаток
від рябої Кобилиці.
Мамити розповідають Тоштюку
про птаху Алл-Каракуш³.
Сьома мандрівка Тоштюка
за чарівною птахою в підземну пустелю,
де росте дерево життя. Порятунок пташенят
Алл-Каракуш від дракона. Поява Алл-Каракуш*

Ніч під землею змінює ніч...
А неприкаяний Див ричить,
Собі нову вигадує річ,
Сідає на гранітний престол,
Кричить на підземельний народ,
І, горло надірвавши, — кричить:
«Гей, тут хто білобороді є,
Гей, тут хто чорнобороді є,
Гей, тут хто ще голощокі є?
Розміркуйте мою біду,
Відпровадьте мою біду,
Щось скажіть, бо біда не жде!
Кобилиця ряба підряд
Народила сорок лошат —
Всі пропали по одному,
Всіх покрали по одному,
Невідомий крадій раз на рік,
Гак ламаючи, зцуплює їх.
Розродитися має в цю ніч.
Боронитиме хто тут її?
І чи знайде хтось сорок лошат
Та й поверне живими назад?!»

Білобороді потемніли.
На чорнобородих погляділи —
Чорнобороді побіліли.
На голощоків подивілись,
А голощокі так перестрашілись,
Що й сліду від них не залишилось!..

Закричав Див Кок-Доо, ричучи:
«Є у мене зять Ханбачу,
Є у мене зять Бекбачу,
Хай лошат відшукають вони
І живими вертають сюди!
Коне́й дорогих зятям дам,
Дам мечі і кольчуги дам,
Хай у конях не буде нужди,
У мечях хай не буде нужди.
А як зяті не знайдуть лошат —
Не минути тоді їм біди!»

І сказала вітцю Кулаїм:
«Не гиду́й чоловіком моїм!
Може, й кращим він зятеньком є —
Теж лошат хай шукати іде!»
Див Кок-Доо закричати хотів,
На шматки б розірвав Кулаїм,
А як глянув на жінку свою,
То зі злості оце й сказонув:

³ Алл-Каракуш — величезна, чорна, хижа птаха.

«Хай іде пошукає лошат,
Може статись, не верне назад!»

Скакунів боягузам дали
І мечів гострих двійко дали,
А могутньому Ер-Тоштюку
Кривоштáбу конячку дали,
Припадала вона на скаку
Та ще й втягувала боки.

Та ніч темніш пítьми була,
Та не хапав трьох зятів сон;
В тривозі боягузи два
Мантачили⁴ мечі хапком.
А третій зять в корівник йде,
Шкапину у казан кладе,
Готує м'ясо, ще й співа,
Мамитів на бенкет зове:
«Мамити, вірні друзі мої,
Пройшли вогонь ви, друзі мої!
А запросив я вас сюди,
Щоб все розкидане звести,
Щоб все розірване сплести,
Лошат строкатих віднайти.
До вас звертаюсь у біді,
Ми знову разом, друзі мої,
Допоможіть, Мамити мені,
І послужіть, Мамити, мені!»

М'ясо з'їли вони вп'ятьох
І кумісом його запили,
Стали думать-гадать гуртом,
Як стригунчика їм вберегти:
Проникаючий всюди Мамит
Вверх піднявсь та й парити почав;
Той, що носитьься всюди, Мамит
По землі швидко бігати став;
Той, що слухає землю, Мамит
Лівим вухом до неї припав,
Ну, а правим він вухом накривсь
І затихнув, так нібито спить.
Той, що бачить крізь світ Мамит,
Впивсь очима в небесну вись,
На Мамитів Тоштюк глядить:
Як взялись так, то буде корість!..

І сказали Мамити тоді:
«Хтозна-скільки великих є душ
На цім світі, є й пта́ха птахів,
А зовуть її Алп-Каракуш.
І від вітру прудкіш птаха ця,
І від тигра зліш, з лева завбільш,
Має бронзові кігті міцні,
Має голову, як у орла.
Птаха може поверхню землі
За сім днів обігнути навкруги,
А як крила розкриє свої,
Всеньке сонце закрие крильми.
У степах над своїм гніздом
Бачить землю зі всіх сторін,

А дітей, пташенят її,
Пожирає страшний дракон.
Сорок ро́ків ковтав пта́шок він,
Сорок Алп-Караку́шок поїв.

Приготуйсь до походу, Тоштюк,
Вже чекає тебе Каракуш,
Через те й то вона стригунців
У Кок-Доо викрадає в ночі.
У цю ніч не хроби, Тоштюк,
Розвалившись, не спи, Тоштюк,
І чатуй Каракуш, Тоштюк,
І її відшукай, Тоштюк.
Лук візьми бойовий, Тоштюк,
Прудколétну стрілу, Тоштюк,
Будеш спритним і мужнім в стрільбі —
Стригунців роздобудеш собі!»

І знову з Тоштюко́м — Чалкуйрук,
І знову на плеча́х — Чаїнги,
А у руках могутній був лук.
Ніч темна, що й темніш від пítьми...
За стайнею він причаївсь,
Як звір завмер, вслухається в ніч,
Наклав стрілу на тятиву:
Кобилу стереже Тоштюк.

А кобі́ла строката ірже,
Тяжко стогне та землю гризе,
І, коли поріділа імла,
Жереб'ятко вона зродила,
Злогогривого жеребця,
Ще й грайливого жеребця.

І грянув грізний грім тоді,
Земля розтріскалась довкіл,
Наскочив з висоти борвій,
Дощем камінним впав на діл.
І прошуміла Алп-Каракуш,
І пролетіла Алп-Каракуш,
Новонароджене лоша
Зуміла вкрасти Алп-Каракуш!
Ти, Ер-Тоштюк, зовуть Тоштюк,
Такого ще не бачив ти!..
Щоб вітер з-під пташиних крил
Збив з ніг тебе й до долу тис.
Перелякавсь ти, онімів,
Закляк, мов крук, ти, почорнів,
Батира пильне око твоє
Почервоніло — в крука таке.

Пір'я пта́хи горить у пítьмі.
Хвіст її доторкнувся землі,
І по сорок маралів вися́ть
На птахів пта́сі ко́жнім крилі!
Прошуміла Алп-Каракуш,
Проблищала Алп-Каракуш,
І, схопивши лоша руде,
Полетіла Алп-Каракуш.

Батир Тоштюк — не з простаків:
Вхопивсь за диво-птахи хвіст,

⁴ Мантачити — гострити.

Тягну́ти птаха став униз,
Та зупинити не зумів,
Лиш на її хвості повис,
Рвонула вихром птаха ввись,
Пилю́га піднялась з землі,
Упав із висоти Тоштюк,
Вхопив свій богатирський лук,
Стрілу їй навздогін пустив,
У хвіст лошати він влучив.
Та зслизла птаха із очей,
Немов пожежа, понеслась!
Пропала із лошатком десь,
Згубилась, ніби й не була.

У гніві Ер-Тоштюк запалав:
«Бач, вóрог втік, — він з серцем сказав, —
Як стригунця я не уберіг,
То Тоштюком не бути мені,
Було б згоріти краще в огні, —
Ще не родившись, вмерти мені!»

Ой, куди ж то спішить Ер-Тоштюк?
Ой, куди ж то летить Чалкуйрук?..
Дробить скелі копитами кінь,
В ніздрях полум'ям дихає він,
Розмикається коло нове,
Замикається коло нове
Для випробувань богатира
І поневірянь богатира.
Ой, куди ж то летить Чалкуйрук?
Ой, куди ж то спішить Ер-Тоштюк?..

І вніч, і вдень Тоштюк скакав,
Все їхав, їхав, не згасав,
Він без стежин і без доріг
Шлях прямо торував на схід.
І в попільний сипкий пісок,
У край пустель пітьми⁵ попав.
Зустрічний вітер бив піском
І з головою засипав,
Тоштюк, як у степу бархан,
Уперто ліз крізь ураган,
І раптом бачить — перед ним
Край пломеніє неземний.

Не зéмлі тут, а золото тут,
Нема ніде родючіш землі,
Тут трави золотисті ростуть,
Погойдуючись ледь в даліні.
Десятків вісім тут горбів
І з тисячу дзвінких струмків,
Над ними різні квіти цвітуть
І бджоли працьовиті гудуть,
Метелики з струмочків п'ють,
Горіхи й яблука навкруг,
Їх скільки хочеш — назбирай!..
Таким побачив Ер-Тоштюк
Той неземний, чарівний край!

На золотій землі — сліди
Маралів, оленів, цапків...
Окрай живлющої води
Могутнє дерево стоїть
Заввишки сонячних хмарин.
Заввишки сонячних хмарин
Безмежним виросло воно,
Небес обрушені дахи
Гілками втримує воно.
Це дерево — див-дивина,
Хоча й одне в пустелі цій,
Та, як великий ліс, однак,
Немало дивовіж таїть.
Той, хто сидить на гіллі тім,
Розродиться передусім.
Сорока-білобока сидить,
Сороченят віднаїде собі,
Грачиха чорна як прилетить,
Знайде грачат на дереві тім.
Орлиця біла як прилетить,
Народить там майбутніх орлів.
Птахі тут гнізда в'ють свої,
Пташкам наспівують пісні
І деревом земним життя
Зовуть це дерево усі.

Це дерево — див-дивина,
Гіллям прямує в небеса,
Гіллям тримає небеса,
Завбільш із ліс, деревина́.

Ер-Тоштюк з Чалкуйрука зліз,
Ліг на землю і задрімав:
Надто вже притомився він,
Довго їхав і ніч не спав.
Перед вранішнім вітерцем
Листям дерево шелестить,
Ер-Тоштюк зі своїм мечем
Сном міцним, богатирським спить.

Виспався і прокинувся він,
Перекинувся праворуч він,
Бачить: лізе угору стовпом
Довгий, як кулачі⁶ сто, дракон.

А дракон отой, Аджидáар⁷,
Як пожежа в степу, палав,
Був смердючим, рогатим він,
Був страшнючим, смугастим він,
То звивався, то лячно шипів,
До гнізда підібратись хотів
І, як те вже бувало не раз,
Попоїсти хотів пташенят.

Ти, Ер-Тоштюк, зовуть Тоштюк, —
Всяк проти зла ставав на герць,
Завжді з тобою вірний друг
Є Нар-Кескен — сталевий меч.
Меча тобі в дар принесла

⁶ Кула́ч — міра довжини, рівна відстані між кінцями пальців, розкинутих у сторони рук.

⁷ Аджидáар — дракон.

⁵ Тут: підземелля.

Твоя дружина дорога,
Не просто так у дар дала,
Меч знадобіться — прорекла!..

Про страх і смерть забувши цілком,
Щоб не стряслась велика біда,
Враз, оголивши диво-меча,
На ворога піднявся герой.
Меч вдарив раз, а може, й два,
Сталь спалахнула навкоси,
І вниз рогата голова
Упала й на піску лежить.
Меч навіпіл змія розрубав,
Піднявся в небо дим-вогонь,
І здох страхітливий дракон,
Подох проклятий Аджидаар!

Просвітліли нараз небеса,
Просвітліла земля отоді,
Пташенят голосочки дзвінкі
Пролунали потішно з гнізда:
«Хто прийшов у важкий час? Тоштюк!
Хто зумів врятувати нас — Тоштюк!
Через те, неодмінно, Тоштюк,
Стане другом твоїм Каракуш!
Наш вогонь розпалив ти, Тоштюк,
Воскресив нас із мертвих, Тоштюк,
Зі всіх сил та у всьому тобі
Допоможе завжді Каракуш!»

«Так, — пташатам сказав Ер-Тоштюк, —
Ер-Тоштюк — я і ваш добрий друг,
Це — мій меч, чорне око моє,
Це — гарячих моїх двійко рук,
Ліг дракон до батірових ніг,
Ради вас був повалений він!»

Драко́на розрубав Тоштюк
І розділив на шість частин,
Та із своїх кремезних рук
Голодних пташенят вгостив.
А потім загриміла даль,
Всіріли небеса, як сталь,
Насунулась вервечка хмар,
Із виярків піднявся туман,
Дерёва й камені усі
Заворушились, вдарив грім,
З небесних крицевих громад
Ударив дощ, посипавсь град.

Наближається Алп-Каракуш,
Повертається Алп-Каракуш!
Два могутні розкриті крила
Над землею вона підняла —
І навкруг затряслася земля,
Й захиталась — заклякла земля.
Повертається Алп-Каракуш,
Наближається Алп-Каракуш,
Над своїм заповітним гніздом
Опускається Алп-Каракуш!
І від вітру прудкіш птаха ця,
І від тигра зліш, з лева завбільш,

Має бронзові кігті міцні,
Має голову, як у орла.
Пір'я птахи горить у пільмі.
Хвіст її вже лежить на землі,
І по сорок маралів висіять
На Алп-Каракуш кожнім крилі.
Сіла птаха обабіч гнізда,
Що аж дерево затряслось,
Тричі долу торкнулось гілля,
І вверх тричі воно піднялось.

Сказала Каракуш тоді
Пташкам вбереженням своїм:
«Хто тисячу вдихає душ,
Того не візьмуть сили злі!
Чи дійсно це, чи може сон,
Що, дітки, вас не з'їв дракон?
Щоб їжу розшукати вам,
Літала трішки довше я,
А в цей-то час дракон не спав,
До вас тихенько підповзав.
Радію, що не встиг все ж він
Поїсти пташенят моїх!»

Багато їжі припасла,
Я оленів вам принесла,
То їжте їх, мої пташки,
Допоки кров ще тепла в них!»
«Не будемо їх їсти ми, —
На це пташки відповіли, —
Наїлись — в горло вже не йде, —
Кричати дужче почали, —
Наше горе-злощастя пройшло,
Вам нещасною, ненько, не будь!
Наше щастячко світле прийшло,
Вам навіки щасливою будь!»

Помовчала Алп-Каракуш,
Відповіла Алп-Каракуш:
«Все ж щастя — слово осяйне,
Навіщо згадувати дарма?
Спізнала я лиш горе зле,
Не пострічала щастя я!
Раніше горе покажіть,
Відтак про щастя говоріть!»

Пташкі замахали крильми:
«Ось — горе, — сказали, — дивись!»
Драко́нову го́лову підняли
І матері показали воні.
Го́лову із рога́ми кривими,
З вілізими на лоба очима
Алп-Каракуш відразу схопила,
Дзьоба відкрила і підкріпилась.
І сказала: «Вам дякую я,
Й справді — нині нещастя нема...
Покажіть-но моїм очам
Щастя, щоби побачила я!»

Пташкі замахали крильми:
«Ось — щастя, — сказали, — дивись!»
І вивели Тоштюка із пільми,

І матері показали вони.
Дзьобба Алп-Каракуш розтуліла,
Глобу до землі нахилила,
І всемогутнього Ер-Тоштюка
Навзаводи проковтнула вона!

Як, було що там, розповісти?
Налетіли на матір пташки,
І клювали, і били її,
Рвали пір'я, немовби орли,
Вже й до зоба добрались вони,
І кричати щосил почали:
«Та бодай ти, матінко злая,
Як роса на сонці, пропала,
Та бодай ти щастя не знала,
Щоб ніколи вже не вставала,
Щоб твоє все згоріло перо,
Чим віддячувать так за добро!
Віддавай нам назад Тоштюка,
А як ні, то тебе ми в'ємо!»

Ледь-ледь відсунувши пташок
Крилом могутнім, Каракуш,
Струснувши вирване перо,
Зітхнула дивно Каракуш,
Повітря глибоко взяла,
І, застогнавши з криком «Ух!»,
Зригнула Тоштюка вона.
Затим сказала: «Згинули б ви!
В могилу матір ледь не звели.
Невже покривдила б його
Я, друга доброго свого?
Ковтала не для вбивства я —
Щоб сила вдвічі в нім зросла,
Тепер поздоровів, зміцнів,
Могутнішим зробився він».

Встала птаха пред Тоштюком,
Осінила його крилом,
Тричі вверх піднялося крило,
Тричі вниз опустилось воно,
І, вклонившись йому до землі,
Проказала слова отакі:
«Здрастуй, всесвіту сила й можуть,
Ер-Тоштюк, богатире Тоштюк!
Моїх діток коханих життя
Я приймаю з твоїх дужих рук.
Ти вогонь запалив мій, що втух,
Ти мене воскресив і мій дух!..
Ти людина! — більш Бога, мабуть:
Бог і світло, і тьму породив,
Ти ж чудовиська мороку вбив!

Сорок років дракон тут шипів,
Сорок він пташеняток поїв,
Рвалось серце моє на шматки,
І ніхто не хотів помогти.
До людей я літала тому
І лошаток тягала тому,
Щоб чимдуж прилетів ти сюди
І страшного дракона убив.

Від темних сил Тоштюк сильніш,
За скриті таїни мудріш,
Від скель твердих міцніш Тоштюк,
Від справ тяжких сильніш Тоштюк!

А як стане нелегко тобі,
А як буде потрібно тобі,
Ти про Алп-Каракуш пригадай —
І pomoже вона в боротьбі!
Я віддячу добром за добро:
Дам тобі у дарунок перо.
Стане важко — вверх підніми
Це перо запали й задими —
Я до тебе, Тоштюк, прилечу,
І добром лиш віддячу, Тоштюк!»

Привітавши так грічно його
І, змахнувши шовковим крилом,
Каракуш засіяла тоді —
Злоторчні засяли вогні —
Близько серця зірвала перо,
Піднесла багатіру його.
А опісля скакунів табун
(Сорок коней якраз він набув),
Сорок коней — веселих, гладких
(Кобилиці рябої були)
Привела вона Ер-Тоштюку,
Віддала вона Ер-Тоштюку.

Так старалася Алп-Каракуш,
Так прощалася Алп-Каракуш,
Стала другом батиру повік
Птаха дивная Алп-Каракуш!
Задоволеним став Ер-Тоштюк,
«Добре є, — відповів Ер-Тоштюк, —
Знаю, звешся ти Алп-Каракуш,
Знаю, маєш зо тисячу душ,
Ти сильніша від всіх птахів,
Я ж від многих людей сильніш,
Я на світі всім добрим — друг,
І мене Ер-Тоштюк зовуть.
Подружитись нам треба в житті —
Душі разом, а смерть навпіл!»

Піднявся місяць вдалині,
Пропала птаха із очей,
Чарівний край згубився теж
Так, ніби й не були у нім.
Під Тоштюком — кінь Чалкуйрук,
А на раменах — Чаїнги,
І коней чарівних табун,
І чарівне перо — все з ним.
Сильніш удвічі став Тоштюк,
Хоча й непереможним був.

Розкрілось сонця коло знов,
Зімкнулось сонця коло знов,
І знову непроглядна тьма,
І знову підземельний край,
І знову у страшну пітьму
Все іде, іде Ер-Тоштюк.

СКАЗАННЯ ДВАДЦЯТЕ

*Остання мандрівка Тоштюка —
шлях із підземної темряви
на поверхню землі. Повернення в рідний край*

Додому їде, їде Тоштюк,
Трудна й далека мороком путь.
Він думає про рідний народ,
Про Кенджеке — дружину свою.
Лиш сім передвесняних днів
Їм випало удвох пожить,
Лиш сім тих щонайкращих днів
Для них спливли в єдину мить,
А потім сім довжезних років
Не відали нічого вони.

У тьму нічну потрапив Тоштюк,
В життя нове потрапив Тоштюк,
У край, де навіть сонця нема,
Ні зімних днів, ні літніх нема,
Не люди там, а пері живуть,
У саме пекло вхід стережуть,
У чорторий потрапив Тоштюк,
У глиб морську потрапив Тоштюк.

Сідає темна чорнота,
Клубиться темна чорнота,
Із-під громад скелястих гір
Не вийти — темна чорнота.
А виснажений кінь Чалкуйрук,
А помарнілий кінь Чалкуйрук,
Ослабнув геть: чимало бід
Кінь на собі в пільмі переніс.
Тут зліз Тоштюк на сірім горбі...
У тьмі хиткій стоїть далечинь,
Не в змозі обійтись він без сліз,
Ще й повний безлад у голові.
Бейти і Кулаїм тремтять:
І темрявою дорожать,
І Тоштюком теж дорожать,
Їм землю обійти не зась!

Ще більш день чорний потемнів,
Ще більш Тоштюк-батир схмурнів,
Тоді своєму він коню
Зробитись биткою звелів.
Сховавши битку у штани,
Взяв птахи Каракуш перо:
«От крізь туман з'явилась би,
Згадала би моє добро!»
Поклав Тоштюк перо на долонь
І до пера підніс він вогонь,
Димок блакитний легко, ледь-ледь
Потік тонкою цівкою вверх.
І зашумів повітря потік,
І заgrimів підземний потік,
Із громом розкололась земля,
Ламаючи міцні дерева,
Каміння кїдаючи зі скель
І рушачи за валом вал.
Тут прошуміла Алп-Каракуш,

Тут проgrimіла Алп-Каракуш,
На допомогу Ер-Тоштюку
Вмить прилетіла Алп-Каракуш.

Всі, хто уздріли б Каракуш,
На місці б з розуму зійшли:
Орлиних сорок тисяч душ
В її одній душі жили.
Від гір булa ця птаха грїзніш,
Міцніш за тигра, з лева завбільш,
Мов з бронзи, кігті мала вона,
Орлиною була голова.
А очі, мов озера були,
Пір'їни, як сосновий ліс,
Хто бачив раз її хоч один,
Побачив диво дивне він!..
На пагорб сіла Алп-Каракуш,
Земля навкруг прийшла у рух...
І, як до друга в краї чужім,
Звернувся до птахи Ер-Тоштюк:

«Мій погаслий вогонь запали
І як друг мою дїшу звільни,
З підземелля пільми поможи
Мені в рїдну домівку дїйти!
У далекім краю — Кенджеке,
Стрїти, друже, її поможи,
І дружині моїй Кенджеке
Усміхнувся щоб я — поможи!
Ти дорогу мені покажи,
Друже мій, у підземній пільмі,
Ти мені в справі цїй підсоби —
Пам'ятатиму вік, друже мій!
Сім я літ по землі не ходив,
Від душі не смїявсь, друже мій,
І з коханою сім літ не жив,
І не пестив дитя, друже мій, —
Порятуї від страшної пільми
І дорогу мені підкажи,
Ти мене заспокій, друже мій,
Мені очі, мій друже, відкрїй,
І до сонця мене віднеси,
Віднеси в рїдний край, друже мій!»

На чорнім пагорбі пільму
Освітлювала Алп-Каракуш,
По-людському, як Чалкуйрук,
Відповідала Алп-Каракуш:

«Те, що друг я тобі й ти мені,
Знають ріки й зірки, друже мій!
Душі разом, а смерть навпїл —
Наша дружба повік, друже мій!
Ти дракона страшного убив,
Врятував, друже, діток моїх,
Зберегла подостатком я сил
Для велінь, друже, гречних твоїх.
Сім я років чекала на те,
Щоб тобі допомогти, друже мій,
Я жила цих сім років лише,
Щоб тобі послужить, друже мій!»

Тоштюк на спину птахи сів,
Бейти і Кулаїм всадив...
Зустрічний вітер вив, як звір,
Під вéлетом-крилом тугим.
А Каракуш крилом пробива
Гір пасмо чорних і кам'яних,
А Каракуш крилом розсува
Безкрайї простір вогниці і тьми.

Летіли крізь пітьму вони,
Летіли крізь вогонь вони,
І годі зрозуміть було,
І де, і як неслись вони.
Днів хтозна-скільки так пройшло
Чи місяців — дізнавсь би хто!..
Знесилюватись почало
Алп-Каракуш міцне крило.
Чудесна птаха тихше летить,
Крилом ясним тихіше шумить,
Звертається до Ер-Тоштюка
І тихим голосом промовля:

«Ти — горá, друже мій, Ер-Тоштюк,
Дві горі — вірний кінь Чалкуйрук.
Три гори щоб на небо знести,
Недостатньо, дивлюсь, моїх сил.
Знемогла я в путі, друже мій,
Кров ми⁸ ротом пішла, друже мій...
Коли б м'яса поїсти мені,
Долетіла б тоді до землі.
Зовсім близько поверхня її:
Залишилось летіти два дні,
Та втрачається шлях вдалині,
Звідки взяти ще сили мені?..
Як тут буть, поможи, друже мій!
Мій вогонь запали, друже мій!
Слабнуть крила, темніша в очах,
Нич⁹ не бачу вже я, друже мій...»

Як долетіть до світла Тоштюк?..
Чим нагодує він Каракуш?..
Він зможе подолати усе,
Бо має в серці тисячу душ!
Дістав меч гострий Нар-Кескен,
Встромив у тіло лезо він,
Відрізав м'ясо він своє
На м'ясо дичини взамін.
У кого б вистачило сил?..
Було доволі в Тоштюка!
Був непохитним і твердим,
Залізною була рука.
Рвонули знов крізь товщу хмар,
Летять ізнов, земля — близька!
Тут промінь сонячний в цей час
Із далечі до них прорвавсь.
Він, наближаючись, теплів,
Мандрівників розвеселяв...
Небесний купол зголубів,
Й очам відкрилася земля!

Помахала тоді Каракуш
Над землею крилом золотим,
І звернулась до них Каракуш
Мовою зрозумілою їм:
«Ось бажання й здійснилось, Тоштюк,
Скільки пройдено далей — Тоштюк,
Під тобою вже рідна земля,
Час прощатись з тобою, Тоштюк!
Я тебе не забуду, Тоштюк,
Другом відданим буду, Тоштюк.
Буде треба — покличеш мене,
Прилечу звідусюди, Тоштюк.
Моїм крилам ти сили додав
І очам моїм радість додав,
В тебе серце велике яке,
Знаєш краще ти, друже мій, сам!
Будь здоровим, щасливим, Тоштюк,
Будь із ворогом грізним, Тоштюк,
Будь із друзями добрим в усім,
Не забудь наших слів, друже мій:
Душі разом, а смерть навпіл!»
Каракуш підняла два крилá
І пощезла, й немов не була.

Відкрілась перед ними земля:
Хвилястий степ квітками буяв,
І пагорби, і гори в траві,
У зелен-травах, в чагарниках,
І небо в рідній голубизні,
Вершини в чисто-білих снігах...
Всім людям рідна мати-земля,
Під вітерцем над ранком легким,
Під сонця променем золотим,
Вершечки нахиливши травин,
Схиливши ніжних квітів вершки,
Промовила: «Щасливим будь,
Будь радісним, здоровим будь!»
Під ноги синові лягла
Й теплом його обійняла.

По землі, на якій він із малечку ріс,
Де з'явився на світі, — їде Тоштюк,
По землі, до якої всім серцем приріс,
Де носився, як бісик, — їде Тоштюк.
В Чаїнги білий він, у безцінній броні,
На крилатім тулпарі — їде Тоштюк,
Із мечем — гартувавсь у пекельнім вогні,
Із мечем богатирським — їде Тоштюк,
І на двох інохідцях йому навздогін,
У яскравих різнокольорових шовках,
Дві красуні гарцюють: Бейти з Кулаїм,
І троянди від сонця на їхніх щоках.

Через трави і води — їде Тоштюк,
До сім'ї і народу — їде Тоштюк,
Бідним в'язнем колишнім в підземній пітьмі,
В ній здобувши свободу — їде Тоштюк,
Вдалині видно сніг на вершині Кебез,
А під нею Кашгар широчезний цвіте,
Рідна земле, миліш ти від всяких чудес
І народ твій кипчацький цінніш над усе!
До родинного кола шлях битий веде,

⁸ *Ми* (діал., укр.) — мені.

⁹ *Нич* (укр., діал.) — нічого.

До тієї одної — їде Тоштюк,
До дружиноньки милої, до Кенджеке,
Сумував за якою, — їде Тоштюк.
Щоб побачить дружину й в обіймах зігрить,
До родиноньки їде Тоштюк,
А не стрівши її, відійти в інший світ,
Без коханої, — їде Тоштюк.

В той час прекрасна Кенджеке,
В той час нещасна Кенджеке,
Коли Тоштюк жив у п'ятмі,
Була ні жінка, ні вдова,
Ні мертва, ні жива була,
Сім довгих і сумних років
Не хтіла бачить білий світ;
Згоріла би — та не змогла,
Померла би — та не змогла!..
Вся потемніла й одцвіла,
В сльозах чекала Тоштюка.

Дитя в її утробі жило,
Страждало теж сім років воно,
Із матір'ю журилось разом,
Щоб повернувся батько його.
І степова Ойсул-Ата¹⁰ —
Чекала верблюдиця ряба,
І степова Камбар-Ата —
Чекала кобилиця-кара¹¹.

Дали обітницю Кенджеке,
Заприсяглись вони Кенджеке,
У трьох — окрай дороги стоять,
На шлях і вдень, й щоночі глядять,
Вартують обширом степовим —
Чи з-за горба не вирветься пил,
Чи не покажеться богатир...

Повіяв свіжий вітер із гір,
І простір заспівав, задзвенів!..
Ойсул-Ата, схопившись, за мить
Вже бігла шляхом із усіх ніг...

Ударив промінь сонця з небес,
І хвилиною гойднулася трава! —
Камбар-Ата схопилася теж
І по шумкій траві понеслась...

Тремтіння серця вчувши з грудей,
І стукіт серця вчувши з грудей,
Із юрти вийшовши, Кенджеке
Побачила ясі¹² вдалині,
Побачила цвітіння землі,
Почула ніжні співи землі...
Здригнулося у лоні дитя,
Мов зрозуміло волю землі.

Як переплонець польова,
Заметушилася Кенджеке,
Розчервонілася, як зоря,
І розридалася Кенджеке:

«Ох, пішов богатир Тоштюк,
Вже сім років пройшло із тих пір...
Ох, пішов богатир Тоштюк,
Я без щастя живу сім років!
Вже сім років журботі, сльозам —
Перестану я плакати коли?
Ох, моїм нещасливим очам
Чоловіка узріти коли?
Ох, скоріше би він вже прийшов,
Щоб до серця мене пригорнув,
Ох, скоріше би він вже прийшов,
Щоби голос синочка почув.

Вітре буйний, що вієш ти?
Стіпе, чом зеленієш ти?
Чом тремтиш у мені, дитя,
Чом не жалуєш неньку ти?
Чи ж кінчається горя тинь
І приходять веселі дні?
Якщо так — рідна з'ємле, цвіті
І весільне вбрання одягни!»

Розступилися трави землі,
І копит кінських стукіт почувсь...
В голубій степовій далині
Показався батир Ер-Тоштюк.

І верблюдиця Тоштюку
Вродила верблюжатку тут.
І кобилиця Тоштюку
Вродила жереб'ятку тут.
А мила й любя Кенджеке
Вмить первістком зродилась тут
І, загорнувши у парчу,
Назвала сина Джолоочу¹³ —
Рождений на дорозі син,
В щасливу мить родився син!

Коли дружину взрів Тоштюк,
Запаморочилось йому,
На шлях батир з коня упав...
Отямившись, синочка взяв
На руки, міцно обійняв,
Дружину дорогу свою
На радощах поцілував.
У рідний край вернувся він,
Навіки став щасливим він!

А верблюдиця підійшла,
І привела верблюденя,
Й, обнюхавши з усіх боків,
Батиру віддала поклін.
І кобилиця теж прийшла,
Йому лошатку привела,
Іржанням радісним своїм
Теж привіталася із ним.
І дихала теплом земля,
Раділа росами трава...

Палаючий вогонь в степу
Зумів приборкати Тоштюк,

¹⁰ *Ойсул-Ата* — міфічний прародич і охоронець верблюдів.

¹¹ *Кара* (чорний) — тут: чорна кобилиця.

¹² *Ясі* (іст.) — світло.

¹³ *Джолоочу* (народжений на дорозі) — ім'я.

В серцях однісіньких вогонь
Животворити зміг Тоштюк.
Так все загублене знайшлося,
І все розірване зрослося —
У рідний дім Тоштюк вернувся,
На добре в нім життя пішло.

Тоштюк — великий богатир —
Наземну широчінь сходив,
Наземний обшир облетів,
Пройшов і підземелля шир,
В яких краях би не бував,
В яких би справах не бував,
В яких боях би не бував,
Скрізь, де бував, — перемагав!

І на усіх стежках землі,
В підземній темряві-марі
І серед зоряних шляхів —
Завжди знаходив друзів він.
До нього вдача прийде якщо,
Щастити буде й друзям його,
Якщо життя й погуба навпіл —
То пощастить і друзям тоді!

Увесь народ кипчацький радів,
Увесь народ степів звеселів,
Світилась щастям ненька-земля
Від грізних скель до тихих садів.
А постарілий бай Елеман,
А помарнілий бай Елеман,
Людей на той скликати почав —
Порозумнілий бай Елеман:

«Із синьчків найкращий мій син
Повернувся, славетний Тоштюк,
Від батирів міцніший землі
Повернувся, славетний Тоштюк!
Повернувся — багатим я став,
Добрим і поміркованим став:
Я для сина влаштую бенкет,
На яким ще ніхто не бував!
Всіх земних буду клікати людей,
Я покличу — з долин і степів,
З перевалів покличу і гір,
Я покличу — з озер і морів!
Хай бере, хто би там не прийшов,
Всі гурти і багатство мое,
Скупердяєм тоді більш ніхто
Елемана не назове!

Гору м'яса на всіх наберу —
Буде, як Ала-Тоо, в висоту,
А для м'яса — бездонний казан —
Буде глибшим, ніж сам Ала-Куль.
Зберемо ми усі племена
І народи усі на бенкет!
Хай розквітне киргизький наш край,
Жашасін¹⁴ — наш народ, хай живе!»

Говорять, що зібравсь народ
З далеких і близьких земель,
Сміявся так радісно народ,
Як досі не сміявся ще.

Там, де в снігах Кебез-гора,
Під нею блискотить ріка,
Од всіх прекрасніша чудес
Юртина біла Тоштюка.

Од всіх прекрасніша чудес
Дружина мудра Кенджеке,
Дали їй розум небеса,
В руках тримала Тоштюка.

Був щасливіш за всіх Тоштюк,
Любив свій рідний край Тоштюк,
Народ киргизький захищав,
Сил не шкодуючи, Тоштюк.

Ім'я його — ймення імен,
І плем'я — плем'яно племен,
І прапор — знамено знамен,
Тоштюк — так батира зовем.
Він — юрта в спекотних степах,
Він — грот, де вершини в снігах,
Він — вітер ранковий в садах.
Народу щит-меч у боях.
Зіниці народу — Тоштюк,
Тулпара крилатого дух,
Народу він серце і слух,
Любов всенародна — Тоштюк!

За тигра в битві зліш Тоштюк,
Від скель твердих міцніш Тоштюк,
За сили темряви сильніш,
Від темних таємниць мудріш,
Зла — недруг, лиш добра він друг,
Киргизів син, батір Тоштюк.

Народ киргизький береже,
Про силу мрія в нім живе!

¹⁴ *Джашасін* (*жашасін*) — хай живе.

УДК 821.512.154-13.07

БАГАТСТВО КИРГИЗЬКОГО ГЕРОЇЧНОГО ЕПОСУ І ЙОГО ІНТЕРПРЕТАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ

Про переклад Володимира Нарозі киргизького героїчного епосу «Ер-Тоштюк»

Микола Васьків

Київський університет імені Бориса Грінченка
вул. Тимошенка, 13-Б, м. Київ, 04212, Україна
 <https://orcid.org/0000-0003-3909-1213>
m.vaskiv@kubg.edu.ua

Не буває великих і малих літератур. Кожна для свого народу велика. І робить неповторний внесок у світову літературу, без якого та не була би повноцінною, зазнала би непоправної втрати. Киргизька література збагатилася світову щонайменше двома феноменальними явищами — творчістю Чингіза Айтматова та величчям за обсягом, змістом і формою героїчним епосом «Манас». Якщо Ч. Айтматов, хай і з труднощами, притаманними для «неімперських» мов і культур, здобув усесвітню славу й визнання, то про «Манас» і його неперевершеність до кінця ХХ століття у світі (чомусь за інерцією «світом» називають насамперед Західну Європу, Північну Америку й Австралію) знало хіба що дуже вузьке коло фахівців.

Зараз це коло суттєво зросло, особливо після того, як за наполяганням Айтматова, усієї киргизької спільноти Генеральна Асамблея ООН прийняла резолюцію про всесвітнє відзначення в 1995 р. 1000-ліття «Манаса». Свідченням зростання популярності цього визначного киргизького героїчного епосу стало його внесення до шедеврів світової нематеріальної культурної спадщини рішенням ЮНЕСКО в кінці 2013 р. Це був тріумф киргизької культури, який став не лише наслідком художньої довершеності «Манаса», а й дав поштовх до популяризації, всебічного вивчення епосу у світі. До українського читача він прийшов досконалим виданням «Сказання про Манаса, Семетея і Сейтека» (Нарозя, Бондаренко, 2017) у чудовому перекладі Володимира Нарозі й Миколи Бондаренка.

Киргизька література до кінця ХІХ століття побутувала лише в усній формі, що дало змогу накопичити чималі фольклорні багатства. Насамперед це стосується героїчного епосу. Високою естетичною вартістю позначені епічні поеми про Коджожаша і його сина Молдожаша, Ер-Тоштюка, Джанила, Ер-Табилди, Курманбека та ін. На найвищій оцінці заслуговують романтичні поеми «Олджобай і Кишимхан», «Саринджи-Бокьой», «Мендірман», сатирична поема «Кедейхан». Кожен народ мав би за честь пишатися такими творами. Однак довершеність і заслужена всесвітня популярність «Манаса» зіграли злий жарт із цими

фольклорними творами, які опинилися в затінку геніального епосу про Манаса, його сина, внука та їх сподвижників (чоро). Так у затінку «Пісні про Роланда» опинилися інші французькі «шансон де жест». Проте їх активно перекладають і вивчають у світі. Отже, доконечною є потреба перекладати й вивчати не менш оригінальні та художньо досконалі киргизькі героїчні епічні поеми, які без перебільшення можна зарахувати до скарбниці світової культури.

Першим, після «Манаса», до українського читача рідною мовою потрапляє в цьому виданні героїчний епос «Ер-Тоштюк» (Ер — мужній, мужчина; Тоштюк — щит народу; отже, Ер-Тоштюк — мужній щит, захисник рідного народу). Як і багато інших витворів героїчного епосу («Гьор-огли», «Алпамиш», «Деде Коркут» тощо), «Ер-Тоштюк» є спільним надбанням кількох тюркських етносів. Василь Радлов ще у 1860-х роках записав його варіант від туменських татар, які мешкали на Північному Кавказі й розчинилися згодом серед інших етносів цього регіону. Сюжет епосу був дуже популярним і серед казахів. Уперше з казахським варіантом — під назвою «Єр-Тостик» — зіткнувся, коли укладав і перекладав добірку казахських народних казок (Байджиєв, 2001, с. 53–79).

Як зазначав дослідник і перекладач російською мовою «Ер-Тоштюка» Мар Байджиєв, цей героїчний епос побутував у двох формах — прозовій і віршованій. Віршований текст, на думку дослідника, зазнавав постійних доповнень і змін, у період формування киргизького етносу в ХІV–ХІVІ ст. та в пізніші часи отримав чітке маркування приналежності Ер-Тоштюка до киргизів. Прозовий же текст, видається, залишався майже незмінним від прадавніх часів, без суттєвої різниці в казахів і киргизів (Байджиєв, 2001). Зрештою, можна знайти чимало спільного між «Ер-Тоштюком» з фольклорними творами інших народів (типологічна подібність — поширене явище для міфології та давнього фольклору), наприклад — із нашим «Котигорошком».

Як і киргизький герой, Котигорошко потрапляє в підземний, «інший», світ, на землю його виносить гриф, чиїх пташенят він урятував від

повені (Ер-Тоштюка виносить птах, чиїх пташенят герой порятував від дракона). Навіть, як і Ер-Тоштюк, Котигорошко відрізає шмат власного м'яса, аби птиця могла підкріпитися й нарешті винести його на поверхню. Помічники киргизького героя Мамити (Маамити), наділені дивовижними здібностями неймовірно швидко бігати, чути найменші звуки тощо, мають своїх відповідників у казці про Котигорошка й інших українських казках — в образах Вернигори, Вернидуба, Прудивуса та ін. Специфіка тюркського епосу на тлі «Котигорошка» полягає в тому, що в українській казці немає відповідника для чарівного, «розумного» коня Чалкуйрука та інших наділених людськими рисами тварин, що є зрозумілим наслідком різниці між кочовим і землеробським народами. Хоча кінь є головним персонажем не одної української казки («Богатирський кінь», «Дерев'яний кінь», «Кінська сила» та багато інших), як є і ціла велика група казок про тварин.

Віршований варіант «Ер-Тоштюка» зберігає ту первісну, міфологічну основу, яка закарбувалась у прозовому варіанті. Це стосується зловорожих до людей, і насамперед до головного героя, химерних чудовиськ та не менш химерних істот, які допомагають йому. І ті, й ті є втіленням невичерпної народної фантазії. Чимало в епічній поемі різноманітних перетворень живих істот у неживі предмети й навпаки, тварин, персонажів (так, красень Ер-Тоштюк у підземному світі час від часу то набуває обрисів лисого старигана-пастуха, то повертає собі хвацьку подобу). Сама поема стає низкою вмотивовано чи не дуже пов'язаних між собою сюжетів окремих міфів і переказів, які поєднали не знані вже для нас киргизькі гомери-співці. У результаті отримуємо розлоге епічне полотно, яке постійно тримає в напрузі слухачів (тепер — читачів), змушуючи співпереживати разом із головними героями всі небезпеки й несподівані повороти дії. Дуже відносними є в «Ер-Тоштюкові» поняття часу і простору: чи то сім днів, років минає — чи ледь не всі сімдесят, і весь цей час вагітні Кенджеке й верблюдиця чекають на повернення героя, аби нарешті розродитися; Ер-Тоштюк швидко провалюється в підземний світ, а велетенська птаха виносить його на поверхню 40 днів тощо.

Головний герой є втіленням позитивних рис народного богатира, «ідеалів народу», як переконливо доводив Мар Байджиев ще в дипломній роботі на початку далеких 1960-х років. Неймовірної сили, Ер-Тоштюк сам шукає пригоди й небезпечних супротивників не заради якоїсь вигоди, багатств, а щоби випробувати «силу свою молодецьку». Він іде назустріч небезпекам навіть за дуже несприятливих віщуваль (передбачати майбутнє як неминучість, яку уникнути неможливо, здатні улюблена дружина героя Кенджеке, кінь Чалкуйрук, Мамити та інші персонажі), без роздумів кидається на допомогу людям і тваринам, які перебувають у скрутному становищі

(Байджиев, 2001). Трьох дружин в Ер-Тоштюка можна пояснювати звичністю багатоженства для первісного кочового суспільства, тюркського адату, як і для пізніших мусульманських приписів. Але так само можна стверджувати, що це і свідчення великої зовнішньої та внутрішньої привабливості головного героя, і вияв його великої сексуальної потуги, що дуже багато важило для давніх (можливо, й теперішніх) киргизів, інших етносів, які вважали продовження роду ледь не основним призначенням людської екзистенції. Ер-Тоштюк, однак, жива людина, зі своїми дивацтвами й недоліками: неймовірний упертюх, по-дитячому наївний, недосвідчений, довірливий, чим часто користуються вороги.

Пізніші нашарування у віршованих поемах (піснях), як уже йшлося, доповнилися чітким зарахуванням Ер-Тоштюка, його родичів і співвітчизників до киргизів (ширше — до кипчаків). Приходить національне киргизьке самоусвідомлення виконавців епосу, а отже, і персонажів. У різних варіантах пісенного «Ер-Тоштюка» таких етнічних прикмет чимало як на початку твору, так і протягом усього подальшого перебігу подій. Що довше головний герой перебуває далеко від рідного краю, то більшає його туга за ним («Сумувало тут серце моє / За вітчизною, за Кенджеке»; «Рідний дім зачекавсь Тоштюка!»; «Він думає про рідний народ...»; «Віднеси в рідний край, друже мій» тощо), стаючи основним мотивом у завершальних рядках твору. Так, Ер-Тоштюк мріє зустрітися з коханою Кенджеке, зі своєю дитиною, з родичами, але постійно йдеться передусім про рідну землю, а вже потім про найближчих людей:

Рідна земле, миліш ти від всяких чудес
І народ твій кипчацький цінніш над усе!
До рідного кола шлях битий веде,
До тієї одної — їде Тоштюк,
До дружини милої, до Кенджеке,
Сумував за якою, — їде Тоштюк.

І киргизи сприймають Ер-Тоштюка не лише неймовірним багатирем, а оборонцем рідного краю й рідного етносу, тому про нього славу і пам'ять про нього «Народ киргизький береже, / Про силу мрія в нім живе!» Патріотичне звучання «Ер-Тоштюка» ставить його в один ряд із «Викраденням бика із Куальнге», «Піснею про Роланда», «Піснею про мого Сіда», «Словом о полку Ігоревім», українськими народними думами, сербськими юнацькими піснями...

Мар Байджиев аргументовано переконує, що в «Ер-Тоштюку» знайшла відтворення споконвічна мрія киргизів про згуртування, національну єдність, власну державну суб'єктність, яка повною мірою виявилась у «Манасі» вже в пізніші часи, після формування киргизького етносу в XIV–XVI ст. На думку Байджиева, Тоштюк — вождь, лідер, про якого мріяв народ і навколо якого були готові згуртуватися всі його друзі й помічники,

тобто співвітчизники. На таку інтерпретацію наштовхує те, що Ер-Тоштюк часто не виконує сам важливих завдань, не здійснює подвигів, а спонукає до цього Мамитів, тварин, Чалкуйрука чи просить їх про це, тобто є організатором подвигів і вагомим перетворень. А помічники завжди готові прийти йому на допомогу.

Завдання об'єднання киргизів, однак, непросте. Проживання в горах, коли хребти, озера, річки є природними перепонами, чинниками для відокремленості родів і племен один від одного ще більшої, ніж між степовими казахами, виявляється і в сюжеті «Ер-Тоштюка». Вернигора, Вернидуб, Прудивус постійно супроводжують Котигорошка, Мамити ж і тварини прибувають на допомогу Ер-Тоштюкові лише в разі його заклику, нагальної потреби такої допомоги, а решту часу вирішують кожен свої проблеми. Видається, й досі киргизи збираються лише в разі нагальної потреби, надзвичайної небезпеки, а після її ліквідації знову повертаються до відокремленого, але вільного, стихійного буття.

Переклад «Ер-Тоштюка» українською мовою здійснив Володимир Нарозя, чий внесок у розвиток і зміцнення українсько-киргизьких взаємин важко переоцінити. Варто навести інформацію про те, що він із 1990 р. — засновник і художній керівник Українського народного ансамблю «Барвінок» у Бішкеку, із 1993 р. — засновник і голова ради Українського товариства Киргизької Республіки «Берегиня», від 1998 р. — засновник, автор, редактор і ведучий українськомовної передачі «Берегиня» на першому Національному радіоканалі Киргизстану, із 2006 р. — віцепрезидент товариства дружби «Киргизстан — Україна», із того ж року — редактор газети «Берегиня». Це формальна інформація, дуже важлива, хоча може бути заперечення: багато хто обіймає різні посади. Володимир Нарозя не просто обіймає їх. Обсяг постійної його роботи — неймовірний. Це й організація значної кількості заходів, і музично-концертна діяльність, і налагодження українсько-киргизьких культурних контактів, і тісна співпраця з Посольством України в Киргизькій Республіці та Посольством КР в Україні, й наукова діяльність із дослідження буття українців у Киргизстані, й перекладацька діяльність (про яку — трохи згодом), і збереження й навіть розвиток українських традицій і культури на киргизьких теренах...

Така активна і плідна діяльність не могла залишитися поза увагою киргизької громадськості та влади. Тому протягом 2011–2016 рр. В. Нарозя (*хотів знову написати суконний канцелярит «обіймав посаду»*) насправді дуже активно працював на посаді заступника голови ради Асамблеї народу Киргизстану, належно репрезентуючи та захищаючи інтереси українців і товариства «Берегиня» в Киргизькій Республіці. Показовий факт: саме Володимир Нарозі довірили бути редактором-укладачем видання 2019 р. «Народ

Кыргызстана в семье единой». І сталося майже нечуване на пострадянському просторі: українцям, їх буттю, культурі в Киргизстані відведено значно більше обсягу, ніж росіянам, бо автор статті про українців (ви здогадалися, що це В. Нарозя) найвідповідальніше, найскрупульозніше поставився до збору і систематизації інформації для неї. А упорядник не забув про жоден етнос, який є складником киргизької політичної нації, навіть якщо їх трохи більше кількох сотень чи десятків, як чехів, німців, поляків, чеченців, якутів, болгар, греків та ін.

В українське перекладацтво В. Нарозя стрімко і переконливо ввійшов із виданням «Сказання про Манаса, Семетя і Сейтека» у 2017 р. А до цього були роки напруженої праці в пошуках відповідної лексики, ритміки, збереженні екзотизмів чи підборі їхніх українських відповідників тощо. Й ось новий внесок у скарбницю українських текстів світової літературної спадщини, її шедеврів — киргизький народний епос «Ер-Тоштюк».

Володимир Нарозя був і є продовжувачем багатьох дуже цінних традицій свого тестя — Георгія Миколайовича Хлипенка, літературознавця й соціолога, доктора філологічних наук, професора, етнічного українця, який народився і виріс у Киргизстані, ніколи не забував свого етнічного походження та дуже багато зробив для утвердження українсько-киргизьких зв'язків і їх дослідження. Одна з таких традицій — постійна увага до всіх важливих культурних фактів, явищ, подій на українських «материкових» теренах, живий зв'язок із сучасною літературою та мовою. У часи Георгія Миколайовича це було дуже непросто, для Володимира Володимировича — значно легше, бо й інтернет дає великі можливості для безперервного контакту з Україною, і поїздки на батьківщину, на Тернопільщину, хай і не так часто, як би того хотілося.

І все-таки потрібна була постійна налаштованість, спрямованість на нерозривне співіснування зі співвітчизниками в українській мові, хоча не вивітрилося з пам'яті й органічне її засвоєння з молоком матері. Ви це зрозумієте, коли будете читати «Ер-Тоштюка» й насолоджуватися вмінням підбирати «запашні», за М. Хвильовим, слова, видобувати їх із прихованих рудень давньої, діалектної, стилістично маркованої лексики, через них творити яскраві конкретно-чуттєві, мовби живі, реальні картини насправді віртуального світу киргизького епосу.

Дуже складні проблеми перед перекладачем постали стосовно відповідного ритмічного малюнку епічної поеми українською мовою. Киргизьке народне віршування — силабічне, українське ж перекладацтво з XIX століття виробило традицію переводити силабічні вірші на мову силаботоніки. Дуже важливо при цьому бути максимально близьким до ритміки оригіналу і не збитися на монотонний ритм, бо писаний вірш нівелює музичне, а отже, ритмічно різноманітне, багате

виконання киргизького епосу. Ця проблема при перекладі «Манаса» у В. Нарозі знайшла відмінне рішення, що зазначає Г. Хлипенко у передмові до видання 2017 р. Мар Байджиев 7-8-складові віршові рядки цього епосу відтворив із постійно наголошеним останнім складом, як і в оригіналі киргизькою мовою (особливість цієї мови — постійний наголос на останньому складі в усіх словах). Володимир Нарозя для уникнення одноманітності ритму вдається до правила альтернансу, до чергування чоловічих і жіночих рим (Хлипенко, 2017).

Може видатися дивним, що в перекладі «Ер-Тоштюка» Нарозя «повертається» до постійного наголосу на останньому в версах складі, тобто лише до чоловічих рим. Насправді нічого дивного тут немає. З одного боку, це збереження особливостей оригіналу. З іншого — що значно важливіше, — різноманітність ритміки закладена також в оригіналі, тому її лише треба якомога адекватніше зберегти. На відміну від «Манаса», який повністю написаний лише 7-8-складовими версами, в «Ер-Тоштюку» верси дуже різні — від восьми до дванадцяти складів. Навіть механічна зміна кількості складів (а таких змін дуже багато, і не лише між строфами, а й усередині строф) призводить до зміни ритму, якщо ж додати, що В. Нарозя майстерно переходить від ямба до хоря, вкраплює трискладові стопи в них чи вдається до лейм, розбиває верси на півверси цезурами, то стає зрозуміло: ритмічний малюнок українського «Ер-Тоштюка» дуже вибагливий і різноманітний, максимально наближує українську силабо-тоніку до силабіки киргизькомовного оригіналу.

«Ер-Тоштюк» — корисне і цікаве читиво як для вузькопрофільних фахівців — етнологів, фольклористів, літературознавців, істориків, так і для тих, кого називають «широкою читацькою аудиторією». І не лише дорослою аудиторією. Міфологія, героїчний епос, велика кількість пригод, швидка зміна подій, напружена інтрига — це те, що приваблює дитячу аудиторію до читання. Тож киргизький героїчний епос «Ер-Тоштюк» може стати чудовою книгою для сімейного читання, як кажуть, від п'яти до дев'яности дев'яти.

Покликання

- Байджиев, М. (2001). Идеалы народа в героической поэме «Эр-Тоштюк» (с. 58–122). В: М. Байджиев. *В битве за истину: литературоведческие очерки разных лет*. Едеп Фондаусу.
- Васьків, М. (пер.) (2019). *Птаха щастя: Казахські народні казки*. АВІАЗ.
- Нарозя, В., Бондаренко, М. (пер.) (2017). *Сказання про Манаса, Семетя і Сейтека*. Турар.
- Хлипенко, Г. (2017). Про киргизький народний епос «Манас», його авторську інтерпретацію та її переклад українською мовою (с. 5–15). У: *Сказання про Манаса, Семетя і Сейтека*. Турар.

References (translated and transliterated)

- Baydzhiiev, M. (2001). Idealy naroda v geroicheskoy poeme «Er-Toshtyuk» (pp. 58–122). In: M. Baydzhiiev. *V bitve za istinu: literaturovedcheskie ocherki raznykh let*. Yedep Fondausu.
- Khlypenko, H. (2017). Pro kyrhzykyi narodnyi epos «Manas», yoho avtorsku interpretatsiiu ta yii pereklad ukrainskoiu movoiu (pp. 5–15). In: *Skazannia pro Manasa, Semeteia i Seiteka*. Turar.
- Narozia, V., Bondarenko, M. (Trs.) (2017). *Skazannia pro Manasa, Semeteia i Seiteka*. Turar.
- Vaskiv, M. (Tr.) (2019). *Ptakh shchastia: Kazakhski narodni kazky*. AVIAZ.

ER-TOSHTYUK Kyrgyz folk epic

Artistic poetic translation into Ukrainian:

Volodymyr Narozia

Ukrainian Society of the Kyrgyz Republic “Berehynia”, Kyrgyzstan

Scientific commentary:

Mykola Vaskiv

Borys Grinchenko Kyiv University, Ukraine

Переклад та коментар надійшли до редколегії 22.05.2021